

ПЕРЕКЛАД ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ПОВІСТІ ДЖ.Р.Р. ТОЛКІНА “ГОБІТ”

Останні роки відзначилися розширенням перекладацької практики українською мовою через збільшення творів світової літератури. Характерні особливості художньої літератури, пов'язані з відтворенням індивідуального стилю письменника, постають основними проблемами у практиці перекладу. Кожен автор використовує велику кількість різноманітних мовних засобів для досягнення певного ефекту. Завдання перекладача полягає в передачі засобами іншої мови цілісно і повно змісту оригіналу, при цьому він має зберегти його стилістичні й експресивні особливості. На відміну від переказу, переклад має передавати не тільки те, що виражено оригіналом, але й те, як це в ньому виражено.

Стаття присвячена дослідженню фразеологізмів у повісті Дж.Р.Р. Толкіна **“Hobbit, or There and Back Again”** у перекладах українською та російською мовами. Вибір теми зумовлений тим, що в останні роки дослідження перекладів творів видатного англійського лінгвіста і письменника Дж.Р.Р. Толкіна набувають різноманітних та непередбачуваних форм. Зміни, внесені перекладачами, дають змогу прослідкувати і виокремити концепції авторів перекладу, мотивацію використання ними тих чи інших засобів мови. Поряд з цими особливостями відтворення авторської манери письма постає питання еквівалентності й адекватності тексту перекладу оригінальному тексту на основі відповідності застосування певних засобів виразності мовою оригіналу і відтворення цих засобів мовою перекладу. Оскільки це питання є однією з основних проблем у перекладознавстві, багато дослідників привертало увагу до його вирішення, серед яких можна назвати В.М. Комісарова,¹ А.Д. Швейцера,² В.С. Виноградова.³ Особливості перекладу художньої літератури досліджували такі вчені, як М.П. Брандес,⁴ А.В. Федоров,⁵ В.С. Виноградов⁶ та інші.

Актуальність теми дослідження визначається пильною увагою в сучасній філології до механізмів художньої творчості в цілому і перекладу творів Дж. Толкіна зокрема. Центральний твір

письменника **“Володар Перснів”** був перекладений багатьма мовами світу. Повість-казка **“Гобіт”**, що вийшла у 1985 році, – єдиний зразок перекладу цього твору українською мовою. Слід зазначити, що на сучасному етапі дослідження перекладів творів Дж. Толкіна порівнюються переважно переклади **“Володаря Перснів”**, виконані російською мовою. Зіставному аналізу перекладів твору **“Гобіт, або Мандрівка за Імлисті гори”** українською та російською мовами увага майже не приділялася. Таким чином, наукова новизна роботи полягає в тому, щоб вивчити фразеологічний аспект окремого твору творчої спадщини Толкіна, а саме **“Гобіт, або Мандрівка за Імлисті гори”**.

У зв'язку з цим метою дослідження є закономірності перекладу фразеологізмів з англійської мови українською й російською мовами.

У роботі досліджуються переклади художнього тексту Дж. Толкіна **“Гобіт”** українською мовою О. Мокровольського (як єдиного перекладу цього твору українською мовою; 1985), російською мовою Н. Рахманової (один з перших перекладів; 1976) і К. Корольова (один із сучасних перекладів; 2000).

Якщо звернутися до лінгвістичних питань перекладу художньої літератури, слід зазначити, що процес перекладу передбачає різні форми трансформацій на відповідних рівнях мови. При всій своєрідності вимог, що висувуються перекладачеві тим чи іншим текстом, обов'язковою умовою є передача засобами однієї мови того, що вже виражено засобами іншої.

Відмінною рисою художнього твору є образно-емоційний вплив на читача, який досягається шляхом використання великої кількості різноманітних мовних засобів, від епітета і метафори до ритміко-синтаксичної побудови фрази. Відповідно, при перекладі художнього твору з метою збереження образно-емоційного впливу оригіналу на читача перекладач прагне передати всі нюанси форми твору. Тому в даному випадку на перший план виходить відтворення особливостей форми і змісту оригіналу.⁷

Поряд з образністю художню літературу від інших творів відрізняє особлива властивість, яку можна назвати значенневою ємністю. Мова зі своїми прямими значеннями опиняється в ідеї художнього замислу. Таким чином, виникає семантична подвійність художньої мови як результат зіткнення об'єктивної

значимості слів з їх суб'єктивно-змістовною спрямованістю. Цим пояснюється виникнення додаткових значень.⁸ Значеннєва ємність літературного твору реалізується в алегоричному інакомовленні або в загальній багатоплановості художнього мовлення.

Образи художньої літератури безпосередньо пов'язані з мовою та з її засобами виразності, які використовує автор для створення образу, для його емоційної насиченості. Емоційна насиченість мови нерідко міститься не у предметно-логічному значенні того чи іншого слова, яке має більш-менш точний відповідник в іншій мові, а в будь-якому стилістичному відтінку слова або у формі розташування слів, у характері їх сполучуваності за змістом тощо. Цим визначається складність пошуку функціональних відповідників при перекладі в тому випадку, коли за мовними умовами немає можливості відтворити одночасно і лексико-стилістичну особливість оригіналу, з одного боку, і зміст, з іншого. Саме в таких випадках постає питання про вирішення творчих завдань, специфічних для художнього перекладу.

Отже, специфіка питання стосовно перекладу художньої літератури визначається не просто різноманіттям і множинністю лексичних і граматичних елементів, які потрібно передати і які вимагають функціональної відповідності в іншій мові. Звідси – особлива проблема вибору мовної норми, мовної природи образу і художньо-значеннєвої функції мовних категорій.

Як наслідок, постає питання еквівалентності та адекватності при перекладі творів художньої літератури, що є однією з основних проблем у теорії та практиці перекладу. Терміни “еквівалентність” і “адекватність” постійно використовуються у перекладацькій літературі. Іноді вони розглядаються як різні поняття, іноді – як синоніми. З точки зору В.М. Комісарова, адекватний переклад має більш широкий зміст, ніж еквівалентний переклад, і, власне кажучи, означає “добрий” переклад, що забезпечує необхідну повноту міжмовної комунікації в конкретних умовах. У той же час під еквівалентністю розуміється змістова спільність одиниць мови, що прирівнюються одна до одної.⁹ У цьому визначенні суттєвою є вказівка на конкретні умови комунікації як важливий елемент поняття адекватності.

Між поняттями “еквівалентність” й “адекватність” є наступна принципова відмінність. Еквівалентність завжди певною мірою націлена на ідеальний еталон. Вона передбачає вичерпну передачу змісту оригіналу на всіх семіотичних рівнях (повна еквівалентність) або, принаймні, відповідно до того чи іншого семіотичного рівня (часткова еквівалентність). Вимога еквівалентності реалізується максимально. Вимоги адекватності мають оптимальний характер. Адекватність спрямована на краще з того, що можливо в даних умовах, адже переклад вимагає трансформацій. Звідси можна зробити висновок, що переклад може бути адекватним навіть тоді, коли він не відповідає або коли лише частково відповідає критеріям еквівалентності.

Еквівалентність та адекватність – два поняття, що перетинаються. Існує багато випадків, коли один і той же переклад відповідає як вимогам еквівалентності, так і вимогам адекватності. Нерідко трапляються випадки, коли нееквівалентний переклад, продиктований об’єктивною необхідністю, відповідає критеріям адекватності. Але, з іншого боку, зустрічаються випадки, коли переклад є еквівалентним, але не є адекватним.

З оглядом на все вищезазначене можна сказати, що у художньому перекладі існують свої особливі закони еквівалентності оригіналу. Зважаючи на всі особливості перекладу художньої прози, такі як національна своєрідність, що відображається в ідіоматичності тексту, переклад образних засобів мови за допомогою прямих відповідників не завжди забезпечує адекватність перекладу художнього твору.

Питання фразеології та загальні проблеми різної сполучуваності слів у різних мовах є надзвичайно суттєвими для теорії та практики перекладу, оскільки це пов’язано з відмінністю значеннєвих і стилістичних функцій, які виконуються в різних мовах словами однакового значення, і з відмінністю словосполучень, які вони утворюють у різних мовах.

Їх переклад здійснюється по-різному в залежності від їх характеру й особливостей. *“Фразеологічні одиниці чи ідіоми – це окремо оформлені одиниці мови з повністю чи частково переосмисленими компонентами, фразеологічними значеннями, для яких є характерною усталеність на фразеологічному рівні, закономірна залежність між словесними компонентами і структурно-семантична немодельованість.”*¹⁰ Відповідно, до

фразеологізмів належать ідіоми, одиниці типу прислів'їв (крилаті вирази, афоризми), метафоричні одиниці, а також випадки стійкої сполучуваності.

При перекладі фразеологічної одиниці потрібно передати зміст і образність, знайшовши аналогічне вираження, і не випустити при цьому стилістичну функцію фразеологізму. Через відсутність у мові перекладу ідентичного образу перекладач змушений звернутися до пошуку приблизної відповідності. Існують різні шляхи перекладу фразеологічної одиниці. І.В. Корунець подає наступні варіанти перекладу фразеологічних виразів з англійської українською мовою:

1. Переклад фразеологізму за допомогою абсолютного або повного еквівалента: *time is money* – **час – гроші**.
2. Переклад ідіом за допомогою приблизного еквівалента: *as pale as paper* – **блідий мов стіна**.
3. Переклад за допомогою повного аналогу: *like mistress, like maid* – **яблуко від яблуні недалеко падає**.
4. Переклад ідіом за допомогою приблизного аналогу: *to lose one's breath* – **кидати слова на вітер**.
5. Описовий переклад ідіом та сталих виразів: *a stitch in time* – **своєчасний захід, вчинок**.¹¹

Отже, серед зазначених вище прийомів перекладу фразеологічних зворотів основними можна виділити еквівалент, аналог або нефразеологічне відтворення фразеологізму, а саме лексичний переклад одним словом або описовий переклад.

Якщо аналізувати переклад фразеологізмів за певною класифікацією, то слід зазначити, що ми зупиняємося на класифікації В.В. Виноградова, який запропонував, окрім вільних сполучень, три основних види фразеологічних одиниць відповідно до зменшення ідіоматичного зв'язку між компонентами: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні стійкі вирази або сполучення. Дослідники вважають, що по відношенню, наприклад, до фразеологічних єдностей і зрощень слід застосовувати різні прийоми перекладу: переклад фразеологічної єдності має бути образним, а переклад фразеологічного зрощення здійснюється переважно прийомом цілісного перетворення.¹²

Застосувавши цю класифікацію до твору Дж. Толкіна, можна побачити наступне. При перекладі вільних сполучень застосовується здебільшого приблизний еквівалент: *dark*

*business*¹³ – *темні справи*¹⁴ – *темные дела*¹⁵ – *темные дела*;¹⁶ або *secret entrance*¹⁷ – *таємний хід*¹⁸ – *тайный ход*¹⁹ – *потайной ход*.²⁰

При перекладі фразеологічних зрощень або ідіом вказують на їх буквально неперекладність, але їх не можна перекладати буквально, оскільки буквальний зміст слів, що входять до складу ідіоми, тобто їх номінативні значення, самі по собі вже не сприймаються. Слова співіснують у певному контексті, який формує це фразеологічне зрощення, тому переклад має бути не буквально, а відповідним, тобто з вибором певного еквівалента або аналогу. Ідіомам однієї мови можуть відповідати за своїм значенням ідіоми іншої мови, що можуть виступати вірним перекладом, не співпадаючи з ними за словниковим складом і за змістом окремих компонентів. Наприклад, у творі “Гобіт” зустрічається такий фрагмент:

*“The great bunch seemed very heavy to his arms, and his heart was often in his mouth, in spite of his ring, for he could not prevent the keys from making every now and then a loud cling and clank.”*²¹ За словником О.В. Куніна, переклад ідіоми є наступним: “*струсить, быть очень напуганным, душа в пятки, сердце упало, замерло.*”²² Таке ж значення має і фразеологізм *to sink into one’s boots*,²³ який також зустрічається у тексті. У перекладах можна побачити наступні варіанти відтворення цих фразеологізмів:

*“Велика в’язка ключів відтягувала йому руку, а серденько – як не вискочить із грудей, хоч і перстеник на пальці... Та й як тут не боятимешся, коли ключі, хоч ти що їм роби, дзеньбрянть на кожному кроці?”*²⁴ – *“Тяжелая связка оттягивала руки, сердце бешено колотилось – увидеть хоббита никто не мог, но ключи то и дело позвякивали.”*²⁵ – *“Тяжеленная связка ключей оттягивала ему руки, время от времени ключи звякали и брякали, и несмотря на то, что на пальце у него было кольцо, сердце в груди замирало.”*²⁶

*“Their spirits had risen a little at the discovery of the path, but now they sank into their boots.”*²⁷ – *“Коли знайшлася стежка, гноми трохи збадьорились, але нині знов занепали духом.”*²⁸ – *“Они было воспрянули духом, обнаружив тропу, но теперь совсем приуныли.”*²⁹

У першому випадку перекладачі не використали ані еквівалента, ані аналогу *душа в пятки*, обмежившись лише описовим перекладом.

У випадку з фразеологізмом *to sink into one's boots* О. Мокровольський використав описовий переклад, Н. Рахманова відтворила фразеологізм за допомогою лексичного перекладу, замінивши його одним словом. У перекладі К. Корольова цей фразеологізм зовсім відсутній.

На відтворення стійких метафоричних сполучень, тобто фразеологічних єдностей, також слід звернути увагу при перекладі. Оскільки стійкі метафоричні сполучення можуть характеризуватися різним ступенем мотивованості, прозорості внутрішньої форми і національної специфіки, то частина їх може вимагати від перекладача приблизно такого самого підходу, що й ідіоми, вимагаючи застосування певного відповідника, що є далеким до прямого значення слів, а частина допускає переклад, який є близьким до їх прямих значень. Відтворення фразеологізмів такого типу передбачає використання готових відповідників у мові перекладу. Завдання перекладача полягає у тому, щоб знайти і обрати той, який буде підходити до контексту.

До стійких метафоричних сполучень належать прислів'я та приказки, які являють собою закінчене висловлювання і мають форму самостійних речень, хоча часто й еліптичних, утворюючи самостійну одиницю контексту. Стосовно прийомів, якими можна передати прислів'я та приказки, можливі такі варіанти.

По-перше, навіть за умови відсутності традиційного відповідника у мові перекладу можливо передати цей вислів, відтворюючи значення його слів і зберігаючи його характер як єдиного фразеологічного цілого. По-друге, інший спосіб передачі таких виразів являє собою видозміну предметного змісту окремих складових частин словесної формули оригіналу, що не призводить до збігу з приказкою, яка вже існує, але створює подібне враження. По-третє, відтворення фразеологічних зворотів передбачає використання прислів'їв, що справді існують у мові перекладу. Цей варіант не завжди зберігає національне забарвлення, але і не суперечить змісту оригіналу, коли у фразеологізмі не йде мова про реалії побуту чи історії народу.

Наприклад: *"The truth was he had been lying quiet, out of sight and out of mind, in a very dark corner for a long while."*³⁰ У словнику О.В. Куніна можна знайти відповідник російською мовою: *"с глаз долой – из сердца вон."*³¹ При зіставленні перекладів спостерігається наступне: *"Він просто лежав собі тихенько, нічого не бачачи й ні про що не думаючи, довго*

*лежав у якомусь темному закутку.*³² – *“Как говорится, с глаз долой... и почти что дух вон.”*³³

В українському перекладі використано описовий переклад, що позбавляє фразеологізм значення ідіоматичності. У перекладі Н. Рахманової використано відповідник англійському прислів'ю, який дещо змінено, а в перекладі К. Корольова цей вираз відсутній взагалі.

Ще одну проблему для перекладу становлять так звані авторські фразеологізми, коли автор оригіналу використовує ідіоматичні вирази, що не мають аналогу в українській або російській мовах, оскільки вони вживаються тільки у цьому творі відповідно до контексту. У тексті використано авторське прислів'я: *“Every worm has his weak spot.”*³⁴ Такий варіант використано відповідно до контексту, оскільки мова йде про дракона і спробу відшукати його слабе місце, щоб його можна було вбити. У перекладах цей зворот відтворено наступним чином: *“Кожен змії має гандж свій, як казав мій батечко, хоча не думаю, що він узяв це зі свого власного досвіду.”*³⁵ – *“Как говаривал мой папаша, у каждого червяка своя слабость; ума не приложу, где он мог это узнать.”*³⁶ – *“У всякого дракона есть слабое место, – говаривал мой отец, но думаю, что он основывался не на личном опыте.”*³⁷

Якщо оцінювати переклади фразеологічних зворотів у цілому, то можна помітити наступну тенденцію. У К. Корольова стилістично забарвлена фразеологізмами мова замінюється при перекладі російською говіркою, мова персонажів стилістично знижується: *“I am right in believing (this is what he called being on his dignity) that you think I am no good.”*³⁸ – *“Но со мной у вас и вправду вышла промашка.”*³⁹

Загальне враження російського перекладу підсилюється прислів'ями та приказками: *“After that we went away, and we had to earn our livings as best we could up and down the lands, often enough sinking as low as blacksmith-work or even coal-mining.”*⁴⁰ – *“Мы двинулись прочь и долго бродили из края в край, перебиваясь с хлеба на воду. И деревенскими кузнецами были, и углежогами.”*⁴¹

Застосування всього кола стилістичних засобів, з яких одні – безпосередньо народні, а інші – побудовані за їхнім типом, стикається з історичною і національною обстановкою дії книги, викликає русифікацію тексту. Будь-яка русифікація оригіналу за

своєю сутністю протилежна задачі відтворення національного колориту, вона означає заміну її зовсім іншим забарвленням. Використання таких фразеологічних одиниць суперечить національно-побутовому колориту тієї мови, якою вжито приказки, прислів'я й інші специфічні вислови оригіналу.

Стосовно перекладу Н. Рахманової можна зазначити, що вона використовує головним чином аналогії або еквіваленти при перекладі, що не надає тексту російського забарвлення; іноді деякі фразеологізми вона просто випускає і не перекладає. Із трьох перекладів найбільш адекватним виступає переклад О. Мокровольського, який не випускає жодного фразеологічного звороту і не українізує переклад.

Переклад О. Мокровольського примітний тим, що в ньому сполучаються, з одного боку, точно відповідному оригіналу згадування про деталі, характерні для англійського побуту, всі риси типово національні, своєрідність деяких порівнянь, і, з іншого боку, дійсність засобів української мови, щодо фразеології й ідіоматики, тому це надає стилю характеру вірогідності і народності. Наприклад, із трьох перекладів найбільш адекватним у випадку з фразеологізмами виступає переклад О. Мокровольського, який не випускає жодного фразеологічного звороту і не українізує переклад.

На відміну від нього, переклад К. Корольова викликає русифікацію тексту. Будь-яка русифікація оригіналу за своєю сутністю протилежна завданню відтворення національного колориту, вона означає заміну її зовсім іншим забарвленням з точки зору стилістики. Зокрема, в перекладі багато вигаданого, не закладеного в оригіналі – перекладач вважав за потрібне додавати щось своє для розуміння тексту. І все-таки певні розбіжності перекладу й оригіналу можна вважати свідомою перекладацькою позицією. Можна припустити, що метою стилістичної своєрідності, а також застосування української лексики було довести непросту мову Толкіна до рівня розмовної мови, зробити його більш зрозумілим недосвідченому читачу. У такому випадку про цю спробу можна говорити як про свідому концепцію автора перекладу.

Сполучення національної характеристики образів, переданої шляхом збереження мовного змісту слів, що виражають, із природністю російської ідіоматики і фразеології, з відтінками російського просторіччя відрізняє переклад Н. Рахманової, що

може вважатися переконливим прикладом відтворення національного забарвлення оригіналу. Її переклад дозволив уникнути зайвої екзотики при передачі національної специфіки образів оригіналу, наближаючи їх до читача завдяки дійсності і звичності обраних і створених словосполучень російського тексту.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Комиссаров В.Н. Общая теория перевода. – М.: ЧеРо, 1999. – 136 с.
2. Швейцер А.Д. Эквивалентность и адекватность перевода // Тетради переводчика. – Вып. 23. – М., 1989. — С. 31-39.
3. Виноградов В.С. Введение в переводоведение. – М., 2001. – 224 с.
4. Брандес М.П., Провоторов В.И. Предпереводческий анализ текста. – М.: НВИ – ТЕЗАУРУС, 2001. – 224 с.
5. Федоров А.В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы). – СПб., 2002. – 416 с.
6. Виноградов В.С. Перевод: Общие и лексические вопросы. – М.: КДУ, 2004. – 240 с.
7. Алимов В.В. Теория перевода. – М., 2004. – 157 с.
8. Див. пос. 4, с. 98.
9. Див. пос. 1, с. 32.
10. Рецкер Л.И. Теория перевода и переводческая практика. – М.: Междунар. отношения, 1974. – С. 146.
11. Корунець І.В. Теорія і практика перекладу (аспектний переклад). – Вінниця: Нова Книга, 2001. – С. 194.
12. Див. пос. 6, с. 151.
13. Tolkien J.R.R. The Hobbit or There and Back Again. – Great Britain, 1998. – P. 31.
14. Толкін Дж.Р.Р. Гобіт, або Мандрівка за Імлисті гори: Повість-казка / Пер. з англ. О.М. Мокровольського. – К.: Веселка, 1985. – С. 22.
15. Толкин Дж. Р.Р. Хоббит, или туда и Обратно: Избранные произведения / Пер. с англ. – М., 2004. – С. 18.
16. Толкин Дж. Р.Р. Хоббит, или Туда и Обратно. Властелин колец / Пер. с англ. Н. Рахмановой, Н. Григорьевой, В. Грушецкого. – СПб.: Азбука-классика, 2002. – С. 27.
17. Див. пос. 13, с. 34.
18. Див. пос. 14, с. 25.
19. Див. пос. 15, с. 30.
20. Див. пос. 16, с. 20.
21. Див. пос. 13, с. 219.
22. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь: В 2 кн. – 3-е изд., испр. – М., 1967. – Книга 1. – С. 453.
23. Див. пос. 13, с. 253.
24. Див. пос. 14, с. 179.

25. Див. пос. 15, с. 179.
26. Див. пос. 16, с. 113.
27. Див. пос. 13, с. 253
28. Див. пос. 14, с. 207.
29. Див. пос. 16, с. 128.
30. Див. пос. 13, с. 91.
31. Див. пос. 22, книга 2, с. 832.
32. Див. пос. 14, с. 73.
33. Див. пос. 16, с. 51.
34. Див. пос. 13, с. 268.
35. Див. пос. 14, с. 220.
36. Див. пос. 15, с. 220.
37. Див. пос. 16, с. 137.
38. Див. пос. 13, с. 32.
39. Див. пос. 15, с. 28.
40. Див. пос. 13, с. 39.
41. Див. пос. 15, с. 35.